

Költészet

A költészet sajátos nyelvhasználat a szépirodalom művészeti ágon belül (irodalom). Meghatározása azért is nehéz, mert számos kiemelkedő költői műalkotást (költeményt) éppen az adott korszak formanyelvi meghatározottságával szakító stílustörekvése teszi emlékezetessé, s avatja ezáltal költészetté. Szűkebb értelemben a lírai műfajok valamelyikébe sorolható szépirodalmi alkotásokat tartjuk költészetnek, de tágabban a verses epika különféle műfajainak (eposz, elbeszélő költemény), valamint a drámai költemény (emberiségdráma) keverékműfajának követelményeit teljesítő alkotásokat is e címszó alatt tárgyaljuk. A klasszicizáló tendenciát követő stílusirányzatok, illetőleg mozgalmak (klasszicizmus, irodalmi posztmodern) a költészet verses jellegének, kötött formavilágának nagy jelentőséget tulajdonítanak, a romantizáló tendenciát követők (romantika, avantgárd) viszont gyakran fellazítják a formai kötöttségeket. A formai kötöttségeket fellazító törekvések a késő modernitástól kezdődően a költészet verses jellegét is erősen kikezdték; a szabadvers, a prózavers, a hosszúvers és az esszévers típusai minden egyes költemény belső logikájához idomuló egyéni műformákat hoznak létre. A vers és a próza közötti különbségtétel a XX. sz.-i szépirodalomban sokszor problematikus; előbbi szó a „forgolódik” és a „megváltoztat” jelentéstartalmát is magában hordozó, latin *verto* (*versus*) kifejezésből származik, ami a költészet zenével és tánccal összefüggő rituális, mágikus eredetére, valamint a nyelvhasználat szubverzív mivoltára is utalhat; utóbbi a *prosus* (*prosus*), „egyenesen előre” jelentésű kifejezésből ered, ami viszont az egyértelműség kívánalmára reflektál. A klasszicizáló tendenciákat az időmértékes vagy az ütemhangsúlyos verselések tiszta vagy kevert fajtáinak alkalmazása jellemzi, a romantizáló tendenciák a költészettörténet előrehaladtával mind jobban eltérnek a kötött formáktól. Tartalmilag és lexikálisan is megfigyelhető, hogy a költészet történetileg a szigorú kötöttségtől az egyre nagyobb alkotói szabadságot megvalósító kötetlenség felé tart (ennek radikális változatai: depoetizálás, alulretorizálás, szerepszéttírás). A költészet funkciói, témái, hangvételei, beszédhelyezetei, megszólalásmódjai (a beszélő pozíciói), szótára és kifejezőeszközei (trópusok és alakzatok) folyamatosan bővülnek. A táguló szemléletmód, az erősödő közvetítettség viszont nagy fokú intellektualizálódással jár, vagyis bonyolulttá válik az adott mű hagyománytörténetekbe való beillesztése, ami közönségének szűkülését eredményezi. Időről időre előkerül a költészet közérthe-

tőségére vonatkozó elvárás (szocialista realizmus, slam poetry), illetőleg az elzárkózás ettől az elvárástól. Forma és tartalom elválaszthatatlanságát jelzi, hogy az egynemű dalszerűség formai szabálykövetéséhez az élményszerűséget, a sokszólamú szerkesztés szabad gondolathullámzásához a bölcséleti karaktert szokás társítani (noha a „gondolati líra” terminus magyarázóereje kétségbe vonható). A költészet kezdetei összefüggnek a kulturális emlékezet megszületésével (vö. Jan Assmann: *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und Politische Identität in frühen Hochkulturen*, 1992; magyarul uő: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, 1999). A preszókratikus gondolkodásban (Parmenidész és Hérakleitosz töredékeiben) még nem tehető különbség költészet és filozófia között, a logosz poétikusan és szakrálisan elgondolt (vö. Alain Badiou: *Le recours philosophique au poème*. In uő: *Conditions*, 1992, 93–108. old.; magyarul uő: *A filozófia visszatérése a költeményhez*, 2013). Az egyiptomi *Halottak Könyve* vagy a *Héber Biblia* a vallásos, a filozófiai, a politikai identitást afirmáló kulturális emlékezeti és a költői funkciók kompaktságról tanúskodnak. Az ősi költészet létmódja a szám és a ritmus segítségével a közösségi emlékezet őrzését szolgálta (vö. Jacques Roubaud: *L'invention du fils de Leoprepes. Poésie et mémoire*, 1993; magyarul uő: *Költészet és emlékezet*, 2007). A Gilgames-eposz és Homérosz eposzai (hősköltemények) körvonalazzák azt az értelmi keretet és értékképzetet, amelyből kiindulva az idő és a tér, a szubjektum és a kollektívum viszonyait, a hagyomány mibenlétét a mai napig felfogjuk az európai kultúrában. A voltaképpen költészet, az első írásban fennmaradt lírai művek – az eposz és a dithürambosz kifejlődése után – egyszerre formai és tartalmi változás révén nyilvánultak meg: Alkaios és Szapphó költeményei az ereszkedő, négy időegységet számláló daktilus és spondeus korábbi dominanciáját követően a jambust alkalmazták. Ekként pedig az a személyes benyomásból táplálkozó költői szubjektum is polgárjogot nyert, elismerést kapott társadalmi intézményként, amely évezredek óta keresi kapcsolódási lehetőségeit a kozmoszhoz, Istenhez és ember-társához. Ettől fogva viszont a költészet ismeretelméleti funkcióját kétkedve fogadták, vagy egyenesen elutasították. Platón nem tartotta vitaképesnek a költői beszédet, „varázsát” gyönyörködtető és utánzóművészetként ugyan nem vonta kétségbe, de szükségtelennek (*Prótagoras*), másutt kártékonynak (*Állam*) minősítette. Arisztotelész

azután visszaadta a költészetnek a létjogosultságát. Nála a retorika (*Rétorika*) és a poétika (*Poétika*) a poétikus tudományok (a görög *poiészisz* jelentése alkotás) két területét képezik; a stílus és a bizonyítás kiegészítik egymást. Ellentétben Platónnal, aki a költőt és a szofistát ironikusan értékeli, Arisztotelész a retorikának (az érvelés, a kompozíció és a kifejezésmód együttesét) és a poétikának (mely a platóninál jóval szűkebb értelemben használt utánzás eszközeit, módjait és tárgyait analizálja) ismeretelméleti értéket tulajdonít: a *mimészisz* leképezi, egyúttal fel is építi a *phüsziszt* (vö. Paul Ricœur: *La Métaphore vive*, 1975; magyarul uő: *Az élő metafora*, 2006). Ekkortól lesz a költészet egyik középponti fogalma a retorikai és poétikai funkcióval is rendelkező metafora, a távolinak tűnő dolgok váratlan egymás mellé helyezése, amely nem félrevezetés vagy megtévesztés, hanem tanácstalanságot kiváltó információként a befogadó tapasztalatait, képzeleterejét, tudását mozgósítja, mert őneki kell kitöltenie az enthümémikus űrt (burkolt előfeltevés a szillogizmusban). Arisztotelésszel veszi kezdetét az, ami kifejezetten esztétikának nevezhető, amelyben a költészet a filozófia

tárgya, s a filozofikus tudás a költői tudás révén gyarapodik. Hésziodosz (működött i. e. 750–650) tankölteménye (*Munkák és napok*) a másik antik alapmű, amely hosszú időre hatást tett a költészetéről való gondolkodásra. A latin Horatius (i. e. 65–27) *ars poeticája* a költészet kettős rendeltetéséről beszél: a költészet feladatai a gyönyörködtetés (*dulce*) és a tanítás (*utile*). A költészet esztétikai értékét később vagy e két feladat valamelyikének túlhangsúlyozásával (középkori és kora reneszánsz költészet), vagy mindkettő meghaladásával igyekeztek meghatározni; a gyönyörködtetés egyre inkább a dekorativitás szinonimája lett, s emiatt a költészetet mint *ars minort* marasztalták el, a tanítás pedig mint didaktikusság (klasszicista tanköltemények) esett kedvezőtlen megítélés alá. Mindazonáltal a költészet a művészi cselekvés archetípusa, amelyhez legtöbbször a társművészetek működési logikáját és teljesítőképességét viszonyították. Lessing ekképpen értekezett a festészet és a költészet formai és tartalmi különbségeiről normatív igénnyel (uő: *Laokoon oder Über die Grenzen der Malerei und Poesie*, 1766; magyarul = uő: *Válogatott esztétikai írásai*, 1982). Hegel pedig a „belső el-

Szurcsik József,
Égi jelek (Tájkép
hat holddal),
2021,
© Szurcsik
József

képzelés” és „szemlélet” művészeteként (In uő: *Vorlesungen über die Ästhetik*, 1835–1838; magyarul uő: *Esztétika*, 1979, 335. old.) – a szellem abszolút szférájának részeként – tekintett rá, amely ilyen módon osztozik abban a történeti felismerésében, hogy „már nem a szellem legmagasabbrendű szükséglete” (uo., 43. old.). A romantikus költészet erre az állapotra reagált azzal, hogy a költészet hőskorához, a népköltészethez próbált visszatérni. Az ihletett költő a zseniesztétika és az eredetiségkultusz jegyében az improvizált szóbeli alkotásokat előadó váteszhez hasonló pozíciót vett föl, és a partikuláris (nemzeti) kultúrák sajátosságait meghatározva, az antik görög rapszódosok mintájára közössége énekmondójaként lépett fel (vö. Kölcsey Ferenc: *Nemzeti hagyományok*, 1826). Szereptudata eltér azonban az antikvitás költőjétől, mert nem egy (feltételezett) szilárd ősi identitást képvisel – mint aki egy a többiek közül –, hanem személyiségét fikcionalizálva és felnagyítva (önmitologizálás) egyéni identitását vetíti rá a többiekére; szubjektív emlékezetét csoportemlékezetként objektíválja, és a valóságot mimetikusan ábrázoló megközelítés helyett alternatív valóságot teremt. Ekkortól a költészetet a maga történetiségében kellett megragadni, implicit vagy explicit történelmi narratívába kellett ágyazni, és kialakulhattak vizsgálatának fő szempontjai: mai fogalmainkkal a világgépelemző (eszmetörténeti) és a költői kifejezőeszközöket (műfaj)történeti kontextusban számba vevő (szövegimmanens) módszerek adják a két nagy csapásirányt, s mindkettőben fontos szerepet játszanak a szubjektumfilozófiai megfontolások. Folyamatos kihívások elé állítja a költészetet és a költészetértelmezést az a két dilemma, hogy a költemény vajon bír-e valóságreferens státusszal, ily módon pedig közvetíthet-e igazságot, van-e ismeretelméleti hatóköre, s ha igen, meddig terjed; valamint a jelentése rögzíthető-e, s ha igen, miként (vö. Wolfgang Iser: *The Range of Interpretation*, 2000; magyarul uő: *Az értelmezés világa*, 2004). A hermeneutika a vallásos, a jogi és a filozófiai szövegeket „állandó nyelvinséggel” küzdőknek látja (Gadamer), amelyek önmaguk felülvizsgálatával foglalatoskodnak, míg a költészet, értelem és hangzás felülvizsgálhatatlanul zárt egysége „önmagában teljesedik be” (vö. Fehér M. István: *Irodalom és filozófia*, 2008, 167. old.). A késő modern és az avantgárd költészet a jelentéstulajdonítás és a szubjektum önaffirmációs lehetőségeinek problémáját komolyan véve kérdez rá a költői kifejezőeszközök használhatóságára; azok megújítását szorgalmazza, vagy kimerülését

viszi színre. A posztmodern költészetnek az intertextualitást, az ironikus stílusminőséget és a nyelvi játékosságot (parodisztikusságot) előtérbe helyező szemléletmódja sok tekintetben épít Nietzsche filozófiájára, az analitikus nyelvfilozófiák és általában véve a posztstrukturalista filozófiák (Foucault, Derrida stb.) hermeneutika utáni, a medialitás relevanciáját szem előtt tartó (az irodalmi szöveg saját jelentésképző szándékainak médiuma) meglátásaira, ezért nyelvhasználatát gyakran elemzik jelölő, jelölt és jelentés (szemiológiai) konstellációjában (vö. Kulcsár Szabó Ernő: *A hermeneutikai kolosszus és a mediális megkülönböztetés – avagy szövegtudomány-e [még] a filológia*, 2008). Sokan vélik úgy, hogy amíg Heidegger a filozófiát igyekezett visszavezetni a költészethez (vö. Martin Heidegger: *Wozu Dichter?* in uő: *Holzwege*, GA 5, 1977; magyarul uő: *Költők – mi végre?*, in uő: *Rejtektutak*, 2006), addig az írásmódok határvonalait elmosó dekonstrukció (Derrida) a költészet filozofikusságát implikálja (vö. Boros János: *Filozófiaművészet*, 2020). Paul de Man (1919–1983) számára az irodalom a szubsztancializmus felszámolása végett szövetségese a filozófiának, s emiatt bírálja őt Rorty a pragmatista diskurzusetika felől (vö. Golden Dániel: *A filozófia mint irodalom: Richard Rorty terápiás javaslata*, 2008). A kortárs teoretikusoknak a költészet elsősorban a nyelv antiesszencialista használatának (vö. Vajda Mihály: *Az aszketikus pap és a demokratikus utópia*, 1993) legkoncentráltabb módja. Ez a felfogás döntően befolyásolja a mai magyar költészet-történet-írást, amely a lírának az eszközjellegű nyelvhasználatától, a stabil lírai szubjektumtól, a vallomásosságtól és a szerzőközpontúságtól a disszeminációs jelenségekig, a jelentésszóródásig, a tárgyiasságig és a befogadó-centrikusságig ívelő fejlődését feltételezi. Eszerint az a fordulat, amely a költészet bölcséleti hordképességét megerősítette, Nyugat-Európában a századforduló után bekövetkezett (vö. Kulcsár Szabó Ernő: *A kettévált modernség nyomában: a magyar líra a húszas-harmincas évek fordulóján*, 1996), hazánkban viszont – a két világháború közötti előzmények után – az 1970-es években vált dominánssá. Ez a narratíva azonban könnyen kikezdhető, hiszen a költészet „filozofikussága” – hiába óhajtja a tiszta ideológiamentességet – mégiscsak afféle ideológia marad. Hazánkban a költészet kánonja és a szépirodalom költészetközpontúságának kérdése a mai napig szorosan összefonódik a politikai identitás eszmetörténeti vitáival (vö. Falusi Márton: *Jog és irodalom, haza és haladás a magyar eszmetörténetben*, 2018).

TOVÁBBI IRODALOM

- Derrida, Jacques: *Che cos'è la poesia?* [1988] = Peggy Kamuf (ed.): *A Derrida Reader: Between the Blinds* (1991, 221–240. old.);
- Bónus Tibor – Kelemen Pál – Molnár Gábor Tamás (szerk.): *Intézményesség és kulturális közvetítés* (2005);
- Bárány Tibor – Rónai András (szerk.): *Filozófia és irodalom* (2008).